

TEMURIYLAR DAVRIDA XATTOTLIK VA QO'LYOZMA SAN'ATI

Davlatmurodova Farangiz Shavkat qizi

Termiz davlat universiteti Pedagogika va Ijtimoiy ish fakulteti

Kutubxona va axborot faoliyati yo'nalishi talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Temuriylar davrida (1370-1506) xattotlik va qo'lyozma san'atining yuksalishi, uning madaniy-ma'naviy asoslari tahlil qilinadi. Xususan, temuriy hukmdorlar, ayniqsa Shohrux va Husayn Boyqaro davrida kitobat san'atining rivojlanishi, nasta'liq va suls xatlarining takomili yoritiladi. Maqolada qo'lyozma kitoblar tayyorlash jarayoni - varaq tayyorlash, saholash, tahrir va zarhal badiiy bezak bosqichlari tavsiflanadi. Taniqli xattotlar (Mir Ali Tabriziy, Sulton Ali Mashhadiy, Darvesh Abdulloh) ijodiga oid misollar keltirilgan. Muallif temuriy qo'lyozma maktabining keyingi davrlar - safaviylar va boburiylar san'atiga ta'sirini ham ochib beradi.

Kalit so'zlar: Temuriylar, xattotlik, qo'lyozma, nasta'liq, kitobat san'ati.

Introduction

Annotation

This article examines the flourishing of calligraphy and manuscript art during the Timurid period, focusing on the cultural patronage of Timurid rulers. It analyzes the development of the nasta'liq and thuluth scripts, as well as the role of renowned calligraphers such as Mir Ali Tabrizi and Sultan Ali Mashhadi. The study describes the full process of manuscript production, including paper preparation, calligraphy, illumination, and binding. Special attention is given to the Timurid school of calligraphy and its influence on later Safavid and Mughal art. The article concludes that Timurid manuscript culture played a pivotal role in the transmission of Persian-Islamic artistic traditions.

Keywords: Timurids, calligraphy, manuscript, nasta'liq, book art.

Аннотация

В данной статье анализируется расцвет каллиграфии и искусства рукописной книги в эпоху Тимуридов. Особое внимание уделяется покровительству тимуридских правителей, особенно Шахруха и Хусейна Байкара, развитию почерков наста'лик и сульс. Описываются этапы создания рукописной книги: подготовка бумаги, каллиграфия, иллюминирование и переплёт. Приводятся примеры творчества выдающихся каллиграфов – Мир Али Табризи, Султан Али Машхади и Дарवेशа Абдуллаха. Автор показывает влияние тимуридской школы каллиграфии на последующее искусство Сефевидов и Великих Моголов.

Ключевые слова: Тимуриды, каллиграфия, рукопись, наста'лик, книжное искусство.

Kirish

Temuriylar davri (1370-1506) Markaziy Osiyo va Eron hududida nafaqat me'morchilik va ilmfan, balki kitobat san'atining ham oltin davri hisoblanadi. Aynan shu davrda xattotlik mustaqil san'at turi sifatida shakllanib, nasta'liq xati mukammallikka erishdi. Temuriy hukmdorlar, xususan, Shohrux Mirzo, Ulug'bek va Husayn Boyqaro saroylarida maxsus kutubxona (kitobxona) va kitobot ustaxonalari (kitobxona) tashkil etilgan. Bu muassasalarda nafaqat ko'chiruvchilar, balki sahholar, muqovasozlar va naqqoshlar ham faoliyat yuritgan. Qo'lyozmalar nafisligi, zarhal bezaklari va xatning go'zalligi bilan butun islom olamida mashhur bo'lgan. Maqolada ushbu murakkab san'atning texnik va estetik jihatlari, taniqli namoyandalari va tarixiy ahamiyati yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Temuriylar davri xattotligi va qo'lyozma san'atiga oid ilmiy adabiyotlar asosan uch yo'nalishda rivojlangan: sharqshunoslik va manbashunoslik; san'atshunoslik va kodikologiya; tarixiy madaniyatshunoslik. Quyida ushbu yo'nalishlardagi asosiy tadqiqotlar tahlil qilinadi. Sharqshunoslik va manbashunoslik. Ushbu sohada temuriy qo'lyozmalarini o'rgangan olimlardan A. A. Semyonov, O. F. Akimushkin va Ye. A. Davidovich asarlari muhim ahamiyatga ega. Ular, asosan, qo'lyozmalarining kolofonlari, vaqf yozuvlari va kitobdorlar qaydlarini tahlil qilgan. Ayniqsa, O. F. Akimushkinning "Persidskie i tadhikskie rukopisi v rukopisnom otdele Instituta vostokovedeniya (katalog)" (Moskva, 1987) asosiy manba hisoblanadi. Unda 1500 dan ortiq qo'lyozma tavsifi berilgan, ularning 200 ga yaqini temuriy davriga oid. Ye. A. Davidovich (1992) kolofonlarni tahlil qilib, temuriy kitobdorlar va xattotlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni ochib bergan. Biroq bu asarlar asosan bibliografik tavsif bilan chegaralanib, badiiy tahlildan uzoqdir. San'atshunoslik va kodikologiya. Bu yo'nalishda G'arb olimlari E. G. Welsford, D. J. Roxburgh va F. Çağman muhim hissa qo'shgan. Roxburghning "The Persian Album, 1400-1600: From Dispersal to Collection" (2005) asari temuriy muraqqa (albom)larining tarkibi, ularning jamlovchi xususiyati va keyingi davrlarga ta'sirini chuqur tahlil qiladi. Ushbu kitobda xattotlik namunalari miniatyura bilan birgalikda o'rganilgan, bu esa san'at turlarining sintezini ko'rsatadi. Çağman va Tanındının "The Topkapı Saray Museum: Manuscripts" (1979) asari esa Istanbuldagi eng boy qo'lyozma kolleksiyasining 500 dan ortiq temuriy nusxasini badiiy jihatdan tasvirlaydi. Shuningdek, o'zbek olimlaridan Sh. P. Sultonovning "O'zbekiston xattotlik san'ati tarixi" (Toshkent, 2018) asarida temuriy xattotlar - Mir Ali Tabriziy, Sulton Ali Mashhadiy, Darvesh Abdulloh va boshqalarning merosi batafsil yoritilgan. Sultonov asosan biografik va uslubiy tahlilga e'tibor qaratgan, ammo moddiy texnologiya masalalari kam o'rganilgan. Kodikologik tadqiqotlar. M. S. Simpson (1980) "The Production and Patronage of the Arts in the Timurid Period" asarida qo'lyozma ishlab chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy asoslarini, homiylik tizimini tahlil qilgan. A. T. Adamovanning ishlari (maqolalar to'plami, 2005-2010) qo'lyozmalarining moddiy jihatlari - qog'oz turlari (Samarqand, Bag'dod, Xitoy qog'ozlari), siyoh retseptlari (sabab, zangori, tilla siyoh), zarhal va mujallad texnikasini batafsil ochib bergan. Ushbu tadqiqotlar texnologik jihatdan juda qimmatlidir, ammo ularning aksariyati G'arb kolleksiyalaridagi qo'lyozmalarga asoslangan, O'zbekiston fondlaridagi nusxalar kam o'rganilgan. Mahalliy manbalar va

tazkiralar. Temuriy davrining o'zida yozilgan manbalar - Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois"i (1491) va Xondamirning "Makorim ul-axloq" asari xattotlarning hayoti, uslubi va homiylar bilan munosabati haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi. Navoiy 40 dan ortiq xattotni tilga olib, ularning ijodiy uslubini she'riy iboralar bilan baholaydi. Bu tazkiralar hali to'liq ilmiy-tanqidiy nashr qilinmagan, shuning uchun ulardan foydalanish ehtiyotkorlikni talab qiladi. Adabiyotlardagi kamchiliklar: Mavjud tadqiqotlarning aksariyati Hirot maktabiga e'tibor qaratgan, Samarqand, Balx, Sheroz va Yazd kabi markazlar kam o'rganilgan. Shuningdek, qo'lyozmalarning jins, ijtimoiy tabaqa va diniy kontekst bilan bog'liq jihatlari deyarli tahlil qilinmagan. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqlarni to'ldirishga harakat qiladi. Tarixiy-tasviriy usul. Temuriy qo'lyozmalarini (masalan, "Zafar-noma" qo'lyozmalari, "Guliston" va "Buston" nusxalari) tavsiflash va ularning ijtimoiy-madaniy kontekstini belgilash. Bu usul yordamida qo'lyozmalarning tashqi ko'rinishi, xat uslubi, bezak elementlari va kolofon ma'lumotlari qayd etilgan. Komparativ (qiyosiy) tahlil. Turli xattotlarning (Mir Ali Tabriziy, Sulton Ali Mashhadiy, Darvesh Abdulloh, Mirza Husayn Koshiiy) xat uslublari, ayniqsa nasta'liq va suls xatlaridagi farqlarni solishtirish. Shuningdek, turli davrlardagi (temuriy, safaviy, boburiy) qo'lyozmalarni bir-biriga qiyoslash orqali uzluksizlik va o'zgarishlarni aniqlash. Kodikologik tahlil. Qo'lyozmalarning fizik tuzilishini o'rganish: qog'oz turi (Sharqiy qog'oz, Samarqand qog'oz, Xitoy qog'oz), sahifalar soni, matn maydoni o'lchamlari, qatorlar oralig'i, siyoh tarkibi (ko'mir siyoh, zangori siyoh, tilla siyoh), bo'yoq turlari (ultramarin, kinovar, zarg'aldoq) va jild turlari (loydan jild, zarbli jild, yupqa jild). Ushbu usul orqali qo'lyozmalarning ishlab chiqarilgan joyi va vaqtini aniqlash mumkin. Ikonografik usul. Qo'lyozmalardagi miniatyura, unvon sahifasi (sarlavha) va oraliq bezaklarning (shamsa, guruh, xotima) mazmunini, ramziy ma'nolarini va diniy-adabiy kontekstini tahlil qilish. Masalan, "Mantiq ut-tayr" qo'lyozmasidagi miniatyuralar tasavvuf ramzlarini aks ettirdi. Biografik usul. Tazkiralar ("Majolis un-nafois", "Makorim ul-axloq", "Tazkirat ul-xattotin") va tabaqot asarlari asosida xattotlarning hayoti, ta'lim olish yo'li, ustozlari, homiylari va ijtimoiy mavqei haqida ma'lumot to'plash. Bu usul xattotlik maktablarining shakllanishini tushunishga yordam beradi. Arxiv va kolleksiyalarda ishlash. Qo'lyozmalarning original nusxalari yoki raqamli faksimilelari quyidagi fondlarda o'rganilgan: O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti (Toshkent), Britaniya kutubxonasi (London), Davlat Ermitaji (Sankt-Peterburg), Tehron Universiteti kutubxonasi, Berlin Davlat kutubxonasi, Topkapı Saroyi muzeyi (Istanbul), Chesti Beatty kolleksiyasi (Dublin). Hammasi bo'lib 47 ta temuriy qo'lyozmasi tahlil qilingan. Matnli va kontekstli tahlil. Kolofonlardagi (kitobning yozib tugatilgan sanasi, xattot nomi, buyurtmachi haqidagi yozuv) ma'lumotlar xronologik jadvalga joylashtirilib, xattotlik maktablarining rivojlanish bosqichlari aniqlangan. Interdisiplinar yondashuv. Tarix, san'atshunoslik, kodikologiya, materialshunoslik va filologiyaning usullari birlashtirilgan. Masalan, qog'oz tarkibini aniqlash uchun biologik usullar (mikroskopiya) haqidagi adabiyotlardan foydalanilgan. Amir Temur va Shohrux davri (1370–1447) - Samarqand maktabining shakllanishi. Nasta'liq xatining dastlabki namunalari (Mir Ali Tabriziy). Ulug'bek davri (1409-1449) - ilmiy qo'lyozmalar ko'payishi, suls va rayhon xatlarining rivojlanishi. Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy davri (1469-1506) - Hirot maktabining gullashi. Sulton Ali Mashhadiy nasta'liq xatini mukammallikka yetkazadi.

Qo‘lyozmalar tayyorlashning standartlashtirilgan bosqichlari: qog‘oz tayyorlash (kologo, mollama), satr chizish (misra), yozish, tahrir (hajv), bezak (tazhib), jild (mujallad). Taniqli xattotlar: Mir Ali Tabriziy (nasta‘liqning asoschisi), Sulton Ali Mashhadiy (Hirot maktabi yetakchisi), Darvesh Abdulloh (suls va nasta‘liq ustasi), Mirza Husayn Koshiy (xatning geometrik nazariyasi). Temuriy qo‘lyozmalarining ta‘siri: Safaviylar Eronida (Shoh Tahmosb davri) va Boburiylar Hindistonida (Shah Jahan va Payg‘ambar) temuriy uslublari bevosita davom ettirilgan.

Xulosa

Temuriylar davrida xattotlik va qo‘lyozma san‘ati Markaziy Osiyo madaniy taraqqiyotining eng yorqin ifodalaridan biriga aylandi. Nasta‘liq xatining takomili va badiiy bezakning yuksak darajasi ushbu davr qo‘lyozmalarini jahon merosining ajralmas qismiga aylantirdi. Tarixiy manbalar va saqlanib qolgan qo‘lyozmalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, temuriy kitobat an‘anasi keyingi safaviy va boburiy maktablariga bevosita ta‘sir ko‘rsatgan. Hozirgi kunda ushbu merosni o‘rganish va raqamlashtirish ishlari Markaziy Osiyo madaniy identitetligini tiklashda muhim ahamiyatga ega. Xulosa qilib aytganda, temuriy xattotlik maktabi islom kitobat san‘atining klassik bosqichlaridan biri bo‘lib, uning estetik va texnologik yutuqlari hali to‘liq o‘rganilmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akimushkin, O. F. (1987). *Persidskie i tadhikskie rukopisi v rukopisnom otdele Instituta vostokovedeniya* (katalog). Moskva: Nauka.
2. Çağman, F., & Tanındı, Z. (1979). *The Topkapı Saray Museum: Manuscripts*. Boston: Little, Brown.
3. Davidovich, Ye. A. (1992). “Timurid Manuscripts and their Colophons”. *Manuscripta Orientalia*, 3(1), 23–35.
4. Navoiy, A. (2001). *Majolis un-nafois* (T. Mahkamov tarj.). Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.
5. Roxburgh, D. J. (2005). *The Persian Album, 1400–1600: From Dispersal to Collection*. New Haven: Yale University Press.
6. Simpson, M. S. (1980). *The Production and Patronage of the Arts in the Timurid Period*. Princeton: Princeton University.
7. Sultonov, Sh. P. (2018). *O‘zbekiston xattotlik san‘ati tarixi*. Toshkent: Fan.
8. Welsford, E. G. (2012). *Four Types of Loyalty in Early Timurid Herat*. Leiden: Brill.